

Adalékok a *Nyelvében él a nemzet szállóige kialakulásához*

Tolnai Vilmos emlékének

1. Bevezető megjegyzések. Bevezetőül álljon itt KOMORÓCZY GYÖRGY (2009) népszerűsítő jegyzete a szállóigéről és kutatóiról, mely nagyjából megbízható képet nyújt a szállóige kutatásának jelenlegi állásáról:

„Keletkezésének meglehetősen terjedelmes az irodalma. Sokak számára tartogat meglepetéseket is. Az egyik ilyen vélemény például 2007-ben a Zalai Hírlapban jelent meg: »Ez a szólás így, ebben a formában sohasem hangzott el.« Márpedig elhangzott! Sokan felkapják fejüket, amikor most itt azt olvassák, hogy nem Széchenyi Istvántól származik a mondás, noha legtöbben közülünk őt tartják a szállóige megfogalmazójának. Vannak, akik úgy tudják, Kölcseytől ered, mások Kazinczyt, a két Kisfaludyt, Bessenyeit tartják a mondás első használójának, illetve kitalálójának. Ilyen mondatokat tulajdonítanak az említett klasszikus íróknak: »Minden nemzet a maga nyelvéről ismertetik meg leginkább« (Bessenyei György). »Nemzeti életet nyelv nélkül gondolni sem lehet [talán TÓTH BÉLA pontatlan közlése nyomán (1895:185, ill. 1901:191), recte: gondolni lehetetlen – P. S.]« (Kölcsey Ferenc). »Az egészséges nemzetiség (...) fő kísérője a nemzeti nyelv, mely [recte: mert – P. S.] míg az fennmarad a nemzet is él« (Széchenyi István). »A nyelv teszi a nemzetet.« (Kisfaludy Károly). »A nyelv a lelke a nemzetnek.« (Kisfaludy Sándor).

Békés István Napjaink szállóigéi című munkájában az olvasható, hogy Arany Jánostól ered a mondás, ezt hirdeti néhány iskolai tankönyv is, tehát a magyartanárok és tanulók népes serege is Aranyra esküszik ebben a kérdésben. A jeles költőnél ezt olvashatjuk: »Félre, kishitűek, félre! Nem vezett el – / Élni fog nyelvében, élni művészettel / Még soká a nemzet!« Csakhogy sem Arany Jánosnál, sem a többi – fentebb idézett – írónál nem a címül írt forma található. És vannak olyan kutatók is, akik szerint az eredeti gondolat a francia felvilágosodás kiemelkedő alakjáig, Montesquieu-ig megy vissza: *La langue, c'est la nation* ('A nyelv maga a nemzet'). De ez sem a címbeli változat!

Nem csupán az az érdekes, hogy hol fordult elő, ki használta először a címbeli változatban a szólást, hanem újabban az is, ki bukkant rá először. A szakirodalom két kutatót, egyetemi tanárt említ: Faragó József kolozsvári folkloristát és Grétsy László budapesti nyelvészt, nyelvmuvelőt. Mindketten Kövály László (1819–1907) erdélyi íróat tartják a szállóige megfogalmazójának, ugyanis *Nyelvében él a nemzet* alakban nála fordul elő Székelyhonról című könyvében. A [z 1842-ben megjelent – P. S.] mű [29., – P. S.] Laborfalva című fejezetében olvasható: »Mert ha béme gyünk egy fővárosba, és látni akarjuk a nemzetet, színházát keressük fel. S itt áll előttünk a haza jelleme, művészete, dívatja, irodalma, nemzetisége, társalgása, ízlése, erkölce, szokása, tudománya, festészete [...] Itt veszi elő az utazó a csínmérőit, mert együtt találá a nemzet öregit, ifját, hölgyeit, férjfiat, tudósát, művészt, előkelőit, polgárát st... Színészet által terjed a nyelv. Nyelvében él a nemzet. Legyen nálunk is országosan ápolat színház, s nem fogják Erdélyt kerülni színész gyermekei.« (KOMORÓCZY 2009).

Noha FARAGÓ JÓZSEF valóban két cikkel (1990, 1991) gazdagította a szállóige történetének irodalmát, annak ezidáig legkorábbinak tartott felfedezését neki és GRÉTSY LÁSZ-

Lónak (1999) tulajdonítja a hivatásos nyelvészek közül például BALÁZS GÉZA (2005), SZEMERKÉNYI ÁGNES (2009), valamint BÁRDOSI VILMOS (2015), de É. KISS KATALIN (2004) is lehetségesnek tartja Kőváry elsőbbségét (tévesen Kőváry *Lajos*-nak hívja). A felfedezés híre a nagyközönség egy-egy tájékozottabb tagjához, például Magi Zsolt László ny. debreceni tanárhoz (2017) is eljutott. – A magyar irodalom KOMORÓCZY által említett nagyjain kívül olykor mástól is származtatják, pl. Fejtő Ferenc a nyelvész RÉVAI MIKLÓSNak tulajdonítja (Fejtő Ferenc 2010).

2. A régebbi kutatások fontossága, újabb kutatások időszerűsége. Mára időszerű lett ennek az igen fontos szállóigének további kutatása. A 21. század egyre szédületesebb gyorsasággal fejlődő elektronikus adatbázisai – szó- és szövegtárak, konkordanciák és egyéb digitalizált szövegek – lehetővé teszik a hagyományos filológiát művelők számára is a korábnál sokkal gyorsabb és eredményesebb alapkutatásokat, ugyanakkor felszínre hozhatják a múlt század méltatlanul feledésbe merült kutatóinak rendkívül fáradságos és időigényes munkával kibányászott eredményeit is. Ezeket az újabb lehetőségeket kihasználva, de az anyagot valamelyest bővítve, állítottam össze az alábbi példatárát, mely nem csupán a szállóige „eredetére”, hanem ezzel kapcsolatban fejlődésére és népszerűvé válására nézve is hivatott tanulságokkal szolgálni.

A szállóige izgalmas, 18. század végi – 19. század eleji előtörténetével már többen foglalkoztak (pl. TÓTH BÉLA 1895, 1901; TOLNAI VILMOS 1902, 1930, 1933; GULYÁS JÓZSEF 1929; SKALA ISTVÁN 1932; MÜLLER MENYHÉRT 1937), ezért e korból csak a szerintem szorosabban idetartozó idézeteket vettem fel. Másrészt 20. századi elburjánzására legalább ötszáz, de minden bizonnyal sokkal több nyomtatásban dokumentált példa található: ezen alakilag és szemantikailag egyaránt megkövesedett alakok felsorolásának aligha lenne értelme, noha egy-két érdekesebb példát mégis említek. Ennek megfelelően tehát a példatár a 19. századi variánsok lajstromát nyújtja, hiszen közismerten ez volt kialakulása és terjeszkedése szempontjából a döntő évszázad. A szállóige eredetét a múlt század elejétől kutató TOLNAI VILMOS eleinte így ír: „Bessenyeitől kezdve majd minden írónkban megtaláljuk a gondolatot, mai alakja azonban csak 1815–1835 közt fejlődött” (TOLNAI 1902: 61), majd három évtizednyi kutatás eredményeit összefoglalva: „Végleges kialakulását az 1825–1844-i országgyűlések idejében kell keresnünk, mikor a magyar nyelv közéleti és hivatalos elsősége a harcoknak egyik legfőbb pontja volt” (TOLNAI 1933: 53; idézi TOMPA JÓZSEF is: TOMPA 1975: 257). A szállóige eredetének kérdésére dolgozatom 4–5. részében visszatérek.

3. Példatár a szállóige (elsősorban) 19. századi alakulásához. A jobb áttekinthetőség érdekében a példákat a legkésőbbivel kezdem s időben visszafelé haladok, akár egy igazi „ágrajz” esetében, a lombozattól le a fa nehezebben kivehető, még fának aligha nevezhető gyökereiig. A bibliográfia első része ábécérendben adja ezeket az elsődlegesnek tekintett forrásokat, míg a szerzők legtöbbször SZINNYEI nyújt tájékoztatást.

37. Szabó Jenő (1913): Azt a közmondást, hogy minden nemzeti nyelvben él, a keleti egyházakhoz tartozó népekre úgy lehet alkalmazni, hogy ők vallásukban és egyházukban élnek, mert ez alapozta meg és védi anyanyelvüket is.

36. Ballagi Géza (1897: 176) írja a következőket az 1825–27-iki (!) országgyűlésről: Mennél többen át vannak hatva annak a nyelvnek az igazságától, a mit Kolozsvári

Miklós győri követ úgy fejez ki, hogy „a nemzet nyelvében él és egyesül s nyelvével hal meg”; annál általánosabb a harag a kormány ellen, mely még a törvény nyelvére nézve sem engedi meg a nemzeti aspirációk érvényesülését.

35. Margalits Ede (1896, *nemzet*, forrása: Erdélyi 1851): Nyelvében él a nemzet.

34. Ulár Pál (1893: 167) ...mindnyájan tudjuk, hogy: nyelvében él, nyelvével hal a nemzet.

33. Keményfy Kálmán Dániel (1892: 283) Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet! – hangzott a szent igazság szózata a magyar testőrség palestrájából.

32. Sirisaka Andor (1890): Nyelvében él a nemzet. (Közvetlen forrás megjelölése nélkül.)

31. Maszlaghi Ferenc (1876: 368): Minden nemzet nyelvében és jogaiban él.

30. Nagy Alajos (1875: 31) Nem kell-e attól tartanunk, hogy a nemzeti nyelv iránt is lassan-lassan mghidegülnék (sic!) s nem kell-e ezen eshetőségnél nagy Széchenyink ama megdöbbentő szavaira gondolnunk: „Nyelvében él, nyelvével hal a nemzet!”

29. Lónyay Menyhért (1875: 177): Széchenyi meg volt arról győződve, hogy a nemzet nyelvében él és mindenek előtt művelt nyelvre van szüksége.

28. Franko Mraz (1866: 303): Nyelvében él, nyelvével hal minden nemzet.

27. Szinnyi József (1866: 531): Nyelvében él és hal a nemzet.

26. ifj. Balogh Gyula (1863: 471): és mint tudjuk „nyelvében él és hal a nemzet.”

25. Koronka Antal (1860: 19): Ne felejtsetek tehát a magyar bölcs [ti. Széchenyi – P. S.] ama szavait: nyelvében él és hal meg a nemzet.

24. Tót Péter (1860: 7): S a ki [? Széchenyi – P. S.] tudja, hogy mi egy nemzetnek a nyelve, hogy az nyelvében él s nyelvével hal...

23. Vince Sándor (1860: 254): „Nyelvében él a nemzet” mondá a nagy s szent ihletésű hazafi [? Széchenyi, vö. 24. és 25. is, ti. ebben az évben halt meg – P. S.].

22. Ihász Gábor (1859: 51): Nyelvében él, nyelvével hal minden nemzet.

21. Kőváry László (1859: 19): hogy csak nyelvében él és nyelvével hal el egy nemzet, e nagy igazságot még akkor nem értették a nemzetek.

20. Literáti János (1859: 912): Pedig ha igaz az, hogy „nyelvében él, nyelvével hal a nemzet”, az is marad, hogy: „Lelkészen él, lelkésszel hal a vallás.”

19. Méry Etel (1857: 47) Mert a nyelv bélyege a nép eszméi-, fogalmi-, érzelmei-, indulatainak. Ez tartá fen kelet népe ősi vonásait, mert ez föltételezi *Kölcsey*ként: „Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet.”

18. Vass József (1856: 485): mert meg van írva: nyelvében él, nyelvével hal minden nép és nemzet.

17. Szabó Richárd (1856 [írta 1855-ben]: 21, 44): azért csak annyit mondok halhatatlan Kölcseyekkel: „Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet”; Az ügy szent és magasztos; mert megismételem: „Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet.”

16. Mikó Imre – Groisz Ferdinánd (1854: címlap): „Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet” mondá Kölcsey, nyelvünk a szinpadon mindenha biztos révpartra találанд.

15. Wékey Zsigmond (1852: vii): A nation may be said to live in its language, which is at once the faithful exponent of its characteristic features, and the sure safeguard of its independence. Misfortune or foreign oppression may weigh upon a people and crush its energies, but so long as a country's language remains, its national traces can never be obliterated. [Mondhatjuk, hogy egy nemzet a nyelvében él, amelyik egyszerre hűséges

kifejezője jellemző tulajdonságainak és biztos öre függetlenségének. Balsors vagy idegen elnyomás ránehezedhet egy népre, összezúzva energiáit, de amíg egy ország nyelve megmarad, nemzetének nyomait nem lehet eltörölni]¹.

14. Erdélyi János (1851: 5833 sz.): Nyelvében él a nemzet. (Közvetlen forrás megjelölése nélkül.)

13. (vö. 8. is!) Ferenczy Zsigmond Jákó [Ferenczy Jakab Zsigmond] (1844: 7): A nemzet nyelvében él, nyelvében hal; ez örök igazságtól áthatva őseink szem elől soha nem téveszték, hogy *a melly elég korcs erről megfélekedzni, az csak egy lépésnyire szédelg a' nemzetiséget is enyészettel fenyegető örvénytől.*

12. Kőváry László (1842: 144): Színészet által terjed a nyelv. Nyelvében él a nemzet. Legyen nálunk is országosan ápolt színház, s nem fogják Erdélyt kerülni színész gyermekei.

11. Joo János (1841: 32): Sokszor és sokak által kifejtett már azon legtisztább igazság: hogy minden nemzet csak nyelvében él, és nevét saját nyelvétől kölcsönzi; így a magyar-nemzet is csak azért „magyar”, mert azon nyelvet beszéli, mellyet az őskor magyar névvel bélyegzett; elhagyván pedig anyanyelvét azonnal megszünik „magyar” lenni.

10. Körmöczy Imre (1837: 89): Azért a' nyelv legbiztosb' örje a' nemzetiségnek, mivel csak ön nyelvében él a' nemzet, 's viszontt a' nyelv természetéből szí kölcsönös táplálékot, következőleg az igaz hazafi kötelességének egyik legfőbbike nemzeti nyelvének feltartása, terjesztése, 's virágoztatása. (Anonim ismertetője tkp. szó szerint idézi: Szerzői név nélkül 1838. január 30. 72–73. hasáb.)

9. Sárosy Gyula (1837: 13) Ujtani: Nyelvében él a' nemzet: Ki nemzete életét szereti, szeresse nyelvét is.

8. (vö. 13. is!) Czech János (1835: 215, de bizonyára 1833–1834-ben írta): A nemzet nyelvében él. *Melly nép elég korcs nyelvről elfeledkezni, az csak egy lépésnyire szédelg a' nemzetiségét is eltörléssel fenyegető örvénytől.*

7. Parthenon zsebkönyv (Ormós László szerk. 1834: a címlap számozatlan versóján mottóként): Nyelvében él, nyelvével hal a nemzet. A magy. Tud. Társ. évkönyvéből.

6. Döbrentei Gábor (1833: 26) Indulatosan kezdé ezen idők szentelte igazságot: „nyelvében él, nyelvével hal” akármelly nemzet, 1772. óta néhány Iró, szívig juttatni, kik belémelegedvén a' külföld' saját nyelvü munkáiba, az előrehaladtak' köréből nagy férjfiak' fájdalomával pillantának elmaradott hazájokra 's abban, ha nyelvét tovább is csak falukban hagyná, a' kiveszendő magyar nemzetre. Az ettől irtózók Mária Thérézia testőrei valának. Önmíveltség' olly általvételére figyelmeztetétek ezek hazájok fíjait, melly nem sülyed el vakon külföldiben, hanem tulajdon színü nemzetivé díszesül. Kihangzott Bessenyei György szabolcsifi' szózata, a' szelid Báróczy, az élénk Barcsay, 's Harsányi, Czirjék és B. Naláczy köréből. Elelindul elméje Holmijében és másutt 's eredetileg fogván fel tárgyait, Montaigne' természetiségével lep meg; majd midőn eszébe jut nemzetének hátramaradta, csapkodja az iskolai fesszességet, a' tudást csak latin nyelv foltozó utánazásában hívőt; fáj neki, hogy ő nem maga nyelvével élő nemzet' tagja, 's délczeg haragjában egyszerre más mívelt mellé akarná helyezni, honnan viszontagságai kitolák, hogy ne csak úgy legyen nemzetek' sorában, mint valamelly' előkelő körben a' halgató személy, hanem mutassa ő is lelki erejét 's a' mit tesz, tulajdon nevének éreztesse azon lenni bélyegét. Bessenyei, mint egészen a' francia literatura' tanítványa, annak akadémiaján csüggött, 's lön első, ki magyar tudós Társaságról már bővebb észképet készíte a' Haza Rendeihez 1781b[en]. csak

¹GÖMÖRI GYÖRGY fordításában, melyért ezúttal is hálás köszönetet mondok.

hogy', kézírata akkor, egy ígérletét nem teljesítő miatt nyomtatlan maradt. Majd a' máskép kerekedett időbe pillantott 's vissza vonult'; hivén még is, hogy vetése nem sziklára hulla.

5. Magda Pál (1825: 183): Így a' nemzet' gyéniosza a nemzeti nyelv' gyénioszával él, hal, változik. (Idézi TOLNAI 1902: 62. Előszörban az „él, hal” szerepeltetése miatt vettem föl ide – P. S.)

4. Irmesi Homonnay Imre (1826: 752): A' Nemzet nyelvében él, a' nyelvet fenntartják a' beszéd és a' tudós könyvek. (Gulyás József 1929: 372 szerint „megjelent 1823. Kéziratban a pataki könyvtárban”, de nem világos, ekkor milyen értelemben jelent volna meg – P. S.)

3. Papp József (1824: 47, bár tkp. 1822, I. a kötet címét): A' nyelv, a' nyelv az az eléggé meghálálhatatlan ajándéka az Égnek, a melyben minden Nemzet él. (Anonim ismertetése a Tudományos Gyűjteményben [1824: 106]: „A' második részben az mutatatik meg, hogy magunkért kell honni nyelvünket tanulnunk, minthogy minden Nemzet csak nyelvében él.” Müller Menyhért [1937: 55] a szerzőt a könyvek Előfizetési Jelentésében a Magyar Kurir 1824. január 20-i számából idézi [eddig nem tudtam ellenőrizni – P. S.]: „...mi értünk magunkért kell tanulnunk: mert minden Nemzet a' nyelvében él és dicsérete-sebb Nemzeti élete egy Nemzetnek sins, mint a' Magyarinak.”)

2. Skita Mihály (1818): Csak addig él a Nemzet, míg a nyelve él. (Idézi TOLNAI 1902: 62.)

1. Kresznerics Ferenc (1807. június 10-én [TOLNAI 1930: 65. hibásan: „január 10-én” – P. S.]) írja Széchenyi Ferencnek: Fogd pártul a' magyar nyelvet is, elhitetvén, mint bizonyos igazságot, hogy mig a' nyelv él, él a' nemzet is. (Közli: Társalkodó 101. sz. [1836. december 17.] 402.)

4. A rövidebb alakról. A mindenki által ismert formában a „Nyelvében él a nemzet” szállóige először a 9., illetve a 10. idézetben fordul elő. Ez a két egymástól független idézet 1837-re datálható, tehát öt évvel megelőzi a 12. idézetet, GRÉTSY LÁSZLÓ (valamint feltehetőleg Faragó József) felfedezését 1842-ből. A kettő közül – tudtommal – a Sárosy Gyulától származó 9. idézet e példatárban kerül újra felszínre először.

E forma kialakulása nem egyértelmű. Egyrészt megfigyelhető, hogy ezeket az első előfordulásokat k ö z v e t l e n ü l m e g e l ő z i több, ugyanazon mondatrészekből álló, de a *nemzet* szót tematizáló (azaz topic helyzetben szerepeltető) változat, melynek képlete így foglalható össze: (MINDEN vagy A) NEMZET (CSAK)(A) NYELVÉBEN ÉL.

Ezek a példák (3., 4. és 8.) mind 1822 és 1835 közöttiek, illetve egy (11.) valamivel későbbi, 1841-ből származik, valamint a késeinek tűnő 36. példa is esetleg ebbe a periódusba sorolandó, I. ott.

Mi lehetett az a mágnés, mely ezeknek a mondatoknak a részeit mintegy vasreszelékként rendezte a végeleges, immár tökéletesnek tűnő, a közmondásokra jellemző egyenletesebb intonációjú sorba? Talán gondolhatunk az olyan klasszikus, szintén testrész nevéként (is) használt szóval kezdődő, szintaktikailag ezzel a szállóigével párhuzamos szerkezetű és ritmusú (köz)mondások analógiás hatására, mint pl. *Fejétől búzlik a hal* (már az 5. századi Macrobius Saturnaliajában: *a capite foetet piscis*, [VII. 5. 2.]), vagy *Inába szállt a bátorsága* (görög és latin megfelelőikkel már majdnem így 1598-ban, Baranyai Decsi János Adagiorumában: *Lábába szállot bátorsága* [I. VI. IX. 3.]). Mindenesetre érdemes megemlíteni ezt a lehetőséget a rövidebb alak kialakulását illetően. De mindjárt ismertetünk egy másik megoldást is.

5. A hosszabb alak variánsai. Talán meglepő, hogy a példatárban mennyire túlsúlyban vannak a szállóige következő, hosszabb variánsai:

(1) NYELVÉBEN ÉL, NYELVÉVEL HAL A NEMZET (10.)

(2) NYELVÉBEN ÉL, NYELVÉBEN HAL A NEMZET (5.)

(3) NYELVÉVEL EGYÜTT (vagy NYELVÉBEN) ÉL ÉS (vagy VAGY) HAL A NEMZET (4 példa).

E variánsokat célszerű lesz időrendileg két csoportra osztanunk:

(a) 6–7. (két példa, 1833–1834)

(b) 13–35. (17 példa, 1844–1897)

Az (a) csoport felkutatója, aki még aligha ismerhette a (b) csoport tagjait, ezt írja a 6. és 7. példáról: „Már most azt kellene megállapítani, hogy Döbrentei Gábor mért teszi idézőjelbe, vajon csak azért, hogy kiemelve, vagy azért, mert valóban idézet. Véleményem szerint azonban ettől kell számítani szálló igénk közkeletűségét, itt lép fel először mint ’időszentelte igazság’, a Magyar Tudós Társaság első évkönyvében, melyet bizonyára országszerte nagy érdeklődéssel fogadtak és olvastak. Emellett szól, hogy már a következő esztendőben innen idézik: a Parthenon zsebkönyv, a S. Pataki magyar nyelvmívelő [sic! recte: nyelvmívi – P. S.] Társaság címlapjának belső oldalán magában áll, mint jelige [...] Amint aztán szájról-szájra szállt, kivetette magából az amúgy is fölösleges részt, *nyelvével hal*, s ebben a már most végleges alakban maradt meg. Szálló igénk nálunk mindenesetre önállóan keletkezett; mutatja ezt a sokféle változás fejlődésének hatvan esztendejének folyamán” (TOLNAI 1902: 62–63; a kiemelések tőle származnak).

Jó hetven évvel később a Magyar Tudományos Akadémia fennállásának százötvenéves évfordulóját üdvözlő TOMPA József megjegyzi (ma már tudjuk, tévesen): „Ez a tömör változat csak 1851 óta adatolható”, majd TOLNAIT idézi és így folytatja: „Hogy legfőbb tudományos intézetünknek létrejöttében milyen szerepe volt a szállóigében kifejeződő felismerésnek, azt világosan tanúsítja az első akadémiai Évkönyvnek (1833.) Döbrentei Gábor tollából eredő történeti visszaillesztése a bécsi magyar testőrök akadémiai törekvéseire térve már idézetként (de kiéként?) alkalmazott egy terjedősebb variánst” (TOMPA 1975: 257).

Tehát mindketten a rövidebb alakot a hosszabból származtatják. Azonban a kutatóknak a hosszabb alak iránt – aligha indokolt – ellenérzését nem kell szükségszerűen elfogadni ahhoz, hogy csábítónak tartjuk ezt a származtatási lehetőséget is, hiszen a közmondások kialakulásának erre a „rövidüléssel” folyamatára több nyelven is számos példa hozható föl.

A két felvázolt folyamat – az „analógiás” és a „rövidüléssel” – minden bizonnyal megerősítette egymást, ami már TOLNAI (1902) fejtegetéséből sejthető, bár ő ezt explicite nem mondja ki. Érdekes bizonyíték lehet erre a 8. és a 13. példa talán túlságosan is szoros összefüggése. A 13. nyilvánvalóan plagizálja a 8.-at, azonban egy *h o s s z a b b*, még a *nemzet* szót tematizáló alakot használ, míg a kilenc évvel korábban megjelent plagizált írásban ennek egy rövidebb alakja található. Ez, valamint a már megkövesedett hosszabb

alak variánsainak mennyisége és egészen a 19. század legvégéig adatolható megléte is azt sejteti, hogy a hosszabb és a rövidebb alakok évtizedeken át párhuzamosan, egymás mellett élhettek a nyelvben. Ennek a magyarázatát használatuk kontextusában kereshetjük.

A példatár természetesen korántsem tekintendő kimerítőnek, csakis a nyomtatásban előfordult adatokból nyújthat – minden bizonnyal – válogatást. Mégis elmondhatjuk, hogy a hosszabb alak variánsai természetszerűleg gyakran az anyanyelvet és a nemzetet féltő, azok védelmére buzdító, lelkesítő, különféle gondot kifejező (pl. az erdélyi magyar nyelvű színjátszás ügyére irányuló: 12., 16., 17.) törekvések hangnemében fogalmazódtak meg. Használatukkor nem ritka a felkiáltó- és/vagy az idézőjel alkalmazása, esetleg a dőlt/kiemelt szedés(sal együtt), kivált amikor a szállóige állítólagos fons et origója említődik, azonban még írásjel igénybe vétele nélkül is idézetszerűbbnek tűnik egyik-másik példa, vö. a 1., 13., 17., 18., 19., 25., 30., 31. példákat. A szónokiasság egyik hatásos eszköze pedig a ritmikailag egyensúlyozó ismétlés egyszerű (l. az [1] és [3] variánst), valamint ellentétes (l. a [2] variánst) változata.

Ehhez még hozzátehetjük, hogy a magyar nyelvnek egyik igen jellemző, kötőszó nélküli mellérendelő összetett igés szerkezete éppen az *él-hal* (*valamiért*; Pázmánynál [1637:512] még *valami mellett*), mely kimondottan élesen fokozó jelleggel bír: 'rajongásig szeret valamit / valamit csinálni' – ezt nem is lehet egykönnyen más nyelvre híven lefordítani. Ez is hozzájárulhat a hosszabb alakok hangsúlyosabb, emelkedettebb, retorikaibb hatásához.

Véleményem szerint tehát nem ajánlatos a hosszabb alak variánsait egyszerűen a rövidebb forrásának tekinteni, egyrészt az utóbbinak korábban említett kialakulási lehetőségei miatt, másrészt mivel az is elképzelhető, hogy egy-egy esetben a rövidebb alak alkalmi retorikai továbbfejlesztéséről és/vagy ennek „íróról íróra”, „szónokról szónokra” szállásáról lehet szó – akár ez is hozzájárulhatott pl. a 13. példában található, kialakulófélben lévő hosszabb variáns alkalmazásához. Elvégre Márai Sándor aligha ismerhette a hosszabb alakokat, mégis 1938-ban így ír: „Az öntudat, hogy egy nemzet 'nyelvében él', egyértelmű az élet-halál öntudatával.” (Idézi Bánffy György 2002: 46 – Bánffy idézetekből összeállított kötetének már a címe is minden bizonnyal a hosszabb variánsok ismeretét nélkülöző keveredése a rövid és a hosszabb példáknak.) A halál kísértete akár spontánul is társulhat az élet felidézéséhez, kivált annak az országnak nyelvében és nemzetében, ahol Vörösmarty szerint „élned-halnod kell”.

6. Összegzés. A 20. század végére – 21. század elejére a kutatók megfeledeztek a hosszabb variánsokról, mely utóbbiak mennyiségét, illetve a 19. század legvégéig való meglétét a 20. század elején-dereacán működő tudósok nem ismerhették.

A hosszabb alak variánsai megelőzhatték a rövidebb alakot, különösen, ha figyelembe vesszük az eddigi elsőnek dokumentált Döbrentei Gábortól idézett variáns kontextusát. Mégis, a hosszabb alak variánsai és a rövidebb alak párhuzamosan élhettek egymás mellett, részben más-más közegben, néha egymással keveredve, végig a 19. század folyamán. A hosszabb alak retorikai szerkezete azt sejteti, hogy egy nagy magyar írótól származhat, mint azt a rövidebb alakról máig is sokan hiszik, ám ezt eddig senkinek sem sikerült bebizonyítania. Ugyanakkor – alkalmilag – a hosszabb alak variánsai a rövidebbnek emelkedett továbbfejlesztései is lehetnek, illetve egy bizonyos fokig egy, a magyar közegben természetesnek mondható képzettársítás eredményének tekinthetők.

A rövidebb alak már a 19. derekára közmondássá vált. Valószínűleg a hosszabb alak variánsaiból rövidült, ugyanakkor a 19. század első évtizedeiben más, formailag hasonló közmondások analógiás hatása alatt is szárba szökkenhetett, a mára tökéletesnek tűnő alakot öltve.

Ennél többet – úgy tűnik – jelenleg aligha mondhatunk.

Hivatkozott irodalom

- Anonim (= szerzői név nélkül) 1838. Az igaz Hazafiúság' alapvonalai a' Jelenkor szükségéhez alkalmaztatva Egy hazafitól. [Ismertetés.] *Figyelmező* (1838. január 30.) 2/5: 72–73.
- BALÁZS GÉZA 2005. „A magyar nyelv elé mozdításáról...” *Vitairat a nyelvművelésért*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ballagi Géza 1897. Az 1825/27-iki országgyűlés. Az alkotmány körülsáncolása. 6. fejezet. In: SZILÁGYI SÁNDOR szerk., *A magyar nemzet története 9. A nemzeti államalkotás kora. 1815–1847*. Athenaeum, Budapest.
- Balogh Gyula, ifj. 1863. Levele Szombathelyről március 9-én. *Hölgyfutár* (1863. május 19.) 59: 471.
- BÁNYFY GYÖRGY 2002. *Nyelvében él-hal a nemzet*. Szent István Társulat, Budapest.
- BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graecolatunugaricorum chiliades quinque*. Bártfa.
- BÁRDOSI VILMOS 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazéológiai etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Czech János 1835. Tudományok állapotja Magyarországon az Árpádok' idejében. In: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Második kötet (1832–1834)*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- Döbrentei Gábor 1833. Magyar Tudós Társaság' Története, a' nyelv' országos régebbi állapotjának rövid előadásával In: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Első kötet (1831–1832)*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- Erdélyi János 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
- FARAGÓ JÓZSEF 1990. Nyelvében él a nemzet! Egy szállóige keletkezése. *Helikon* 1/4: 8.
- FARAGÓ JÓZSEF 1991. Nyelvében él a nemzet. Egy szállóige keletkezése. *Élet és Irodalom* 24/39: 11.
- Fejtő Ferenc 2010. *Budapesttől Párizsig, Párizstól Budapestig*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Ferenczy Zsigmond Jákó 1844. *Adalék honi nyelvünk 's irodalmunk történetéhez*. Bucsánszky Alajos, Pozsony.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1999. *Anyanyelvi örvény*. Szabad Föld Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest.
- GULYÁS JÓZSEF 1929. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelv* 25: 372.
- Ihász Gábor 1859. *Magyar nyelvtan az algyimnasium I. és II. osztálya számára*. 7. kiadás. Érseki Lyceum könyvnyomdája, Eger.
- Irnesi Homonnay Imre 1826. Próbátétel, Ovidius N. Munkáinak Magyar Fordításából. In: *Felső Magyar-Országú Minerva* (1826. június) 2/2 negyed (hatodik füzet): 752–753.
- Joo János 1841. *Nézetek a' Magyar Nemzet miveltési és technikai kifejlése tárgyában*. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- Keményfy Kálmán Dániel 1892. *Történeti tanulmányok*. Szammer Kálmán, Székesfehérvár.
- É. KISS KATALIN 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOMORÓCZY GYÖRGY 2009. Nyelvében él a nemzet. *Polgári Élet* 2009. szeptember 29. [L. n. idézve *Charlie-to* blogjából: https://charlie-to.blog.hu/2011/06/28/nyelveben_el_a_nemzet_-avagy_szozatsyrosag?token=f41f5056a19e1d2b039ec4cd4d5260d2 (2018. 08. 21.)]
- Koronka Antal 1860. *Egyházi emlékbeszéd gróf Széchenyi István felett. Mondta a torockói unitáriusok templomában június 10-én 1860*. Koronka Antal. Stein J., Kolozsvár.

- Körmöczy Imre 1837. *Az igaz Hazafiúság' alapvonalai a' Jelenkor szükségeihez alkalmaztatva Egy hazafitól.* Trattner Károly, Pest.
- Kőváry László 1842. *Székegyhonról.* K. n., Kolozsvár.
- Kőváry László 1859. *Erdély történelme* 1. Ráth Mór – Stein János, Pest–Kolozsvár.
- Kresznerics Ferenc 1807/1836. Válasza Gróf Széchenyi Ferencznek Pestről jun. 10kén 1807. hozzá intézett levelére. Közli Kresznerics' hagyományiból Szilasy János. *Társalkodó* (1836. december 17.) 101: 402.
- Literáti János 1859. Komoly szemle a prot. egyház kormányzata körül. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap* (1859. augusztus 30.) 2/35: 910–914.
- Lónyay Menyhért 1875. Gróf Széchenyi István és hátrahagyott iratai. *Budapesti Szemle* 8/15: 134–212.
- Magda Pál 1825. Értekezés a' Magyar nyelvben teendő újítások' barátjai és ellenségei között lévő perpatvarkodásról *Felső-Magyarországi Minerva* (1825. május) 2. negyed (5. füzet): 181–202.
- Magi Zsolt László 2017. *Olvasói levél: Nyelvében él a nemzet.* [http://www.haon.hu/olvasoi-\[\]level-nyelvenben-el-a-nemzet/3333136](http://www.haon.hu/olvasoi-[]level-nyelvenben-el-a-nemzet/3333136) (2018. 08. 21.)
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Kókai Lajos, Budapest.
- Maszlaghi Ferenc 1876. Cantabria földjén. *Uj Magyar Sion.* 7/4: 366–380.
- Méry Etel 1857. Jeles tanférfiak csarnoka 4. Guzmics Izidor. *Tanodai Lapok* 2/6: 46–47.
- Mikó Imre – Groisz Ferdinánd 1854. Felszólítás az erdélyi nemzeti színház jövőjének biztosítása ügyében. *Hetilap. Az iparvilág, tudomány, művészet és szépirodalom köréből.* 1854. április 15. 1.
- Mraz, Franko 1866. *Úplná theoreticko-praktická Mluvnica Mad'arského Jazyka.* Károl Gorišek, Viedeň [= Bécs].
- MÜLLER MENYHÉRT 1937. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelvőr* 66: 59–60.
- Nagy Alajos 1875. *Hogyan kell a gyermeket Hazaszeretben nevelnünk? A nevelésügy barátainak.* A Népiskola különnyomata. Eger.
- Ormós László szerk. 1834. *PARTHENON Zsebkönyv* 1. A' S. Pataki Magyar-nyelvmívi Társaság, Sárospatak.
- Papp József 1824. *Öröm-ünnep, az az folyó és kötött Beszédek, mellyeket a' Magyar Nyelvben magok tökéletesítésök végett az Ágostoni vallástételt követőknek Posonyi fő Oskolájában önkényt egyesült Ifjak, 1822-ik esztendőben Kis-asszony' Havának 7-dik napján tartottak.* Papp József, Pest.
- Pázmány Péter 1637. *Hodoegus. Igazsagra vezérő kalauz.* Harmadik kiadás. Pozsony.
- Sárosy Gyula 1837. *Nyelvészte vagy A' Magyar Nyelv' Főnehézségei szabályokban, párbeszédekben, és példalapokban.* Werfer Károly, Kassa.
- Sirisaka Andor 1890. *Magyar közmondások könyve.* Engel Lajos, Pécs.
- SKALA ISTVÁN 1932. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelv* 28: 310–311.
- Szabó Jenő 1913. Egy bukaresti tanár a hajdudorogi egyházmegyéről. *Magyar Figyelő* 3/4: 4–14.
- Szabó Richárd 1856. Adalék a kolosvári színház állásáról. *Divatcsarnok* 2: 21–25.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES 2009. *Szólások és közmondások.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Szinnyei József 1866. Hirlapirodalmunk a 19-ik században. Ötödik közlés. *Vasárnapi Újság* (1866. november 4.) 13/44: 530–531.
- TOLNAI VILMOS 1902. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelvőr* 31: 61–63.
- TOLNAI VILMOS 1930. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelv* 26: 64–65.
- TOLNAI VILMOS 1933. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelv* 29: 53.
- TOMPA JÓZSEF 1975. „Nyelvében él a nemzet” (Százötven éves a Magyar Tudományos Akadémia). *Magyar Nyelvőr* 99: 257–265.
- Tót Péter 1860. *Mivel érdemelte meg Gróf Széchenyi István „a legnagyobb magyar” címet?* K. n., Sárospatak.

- TÓTH BÉLA 1895. *Szájruľ szájra. A magyarság szálló igéi*. Athenaeum, Budapest.
- TÓTH BÉLA 1901. *Szájruľ szájra. A magyarság szálló igéi*. Második, javított és bővített kiadás. Athenaeum, Budapest.
- Ulár Pál 1893. Tanárbeiktatáson mondott bezáró beszéd. *Keresztény Magvető* 28/3: 166–168.
- Vass József 1856. Bornemisza Kata levele. [Bevezető.] *Családi Lapok* (1856. június 5.) 5/13: 485–487.
- Vince Sándor 1860. Miképp vezéreljük növendékeinket honszeretetre? *Néptanítók könyve. Protestans növelészeti közlöny*. 4: 250–258.
- Wékey, Sigismund 1852. *A Grammar of the Hungarian Language, with appropriate exercises, a copious vocabulary, and specimens of Hungarian Poetry*. Trelawny Saunders, London – John Wiley, New York.

PETER SHERWOOD

University of North Carolina at Chapel Hill, USA

SZEMLE

Megjelent a moldvai régió magyar nyelvi nagyszótára

PÉNTEK JÁNOS szerk., A moldvai magyar tájnyelv szótára. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016. I/1. 523 lap, I/2. 529 lap, II. 375 lap

1. A magyar tájszótár-tipológia három olyan szótártípust ismer, amelybe tájszavakat tartalmazó szótárak tartoznak. Az egyik a helyi tájszótár (egy-egy település tájszavainak a tára), a másik a regionális tájszótár (valamely tájegység táji szavait közlő szótár), a harmadik a regionális szótár (valamely tájegység közmagyar és táji szavait egyaránt tartalmazó szótár). A moldvai szótár (MMTnySz.) ez utóbbiba sorolható, hiszen vannak benne a közmagyarral megegyező szavak is (például *bor, elszakad, érik, gond, görög, gözmalom, gözös, gyalázás, gyalázatos, gyár, gyász, gyászolás, gyáva, gyep, háj, halász, halastó, faláb, falióra, farkascorda, farkasfog, faszekér, fejedelem, igaz, illat, ital, jaj, józan, kajla*). Egyszeremind azonban egyedi is. Egyedi a benne közölt szavaknak a többi területi (és egyéb) magyar nyelvváltozathoz képest feltűnő mértékű mássága, túlnyomó nyelvjárásiassága. Ezért az a benyomásunk az első lapozgatások után, hogy regionális tájszótárral van dolgunk. Egyedíti a szótárt a benne lévő idegen (román) elemek nagy száma. Egyedíti továbbá a kiegészítő szemasiológiai kötet és a benne közölt, mennyiségében és minőségében is kiváló illusztráló anyag, valamint egy, a nyelvtudományon kívül álló, szemünk előtt zajló folyamat: „[a]ttól lehet tartani, hogy ez a szótár egy eltűnő magyar nyelvváltozat szókinését örökíti meg” (a szerkesztő szavai, MMTnySz. [fülszöveg]). Amikor tehát a moldvai régió magyar nyelvi szótárát a Szamosháti szótárral induló regionális szótárak közé soroljuk, tisztában vagyunk a nagy eltérésekkel. Azzal tehát, hogy egyedi szótárral gazdagodott a magyar nyelvtudomány. Az pedig, hogy a címben a *nagyszótár* szót használom, nem költőinek szánt túlzás. Utalás kíván lenni arra, hogy a moldvai régió egészét és a 20. században közzétett, s egyéni gyűjtésekből kiegészített lexikális anyagát átfogó szótár